

Studies in Recognition of the Ecological Aspect of Iranian Religious Beliefs

Ehsan Lashgari Tafreshi^{*1}, Ali Valigholizadeh²

Received: Aug. 2, 2017; Accepted: Oct. 28, 2017

Extended Abstract

One of the most important topics have been studied in Cultural geography field, is investigating the relationship between environment conditions and its effects on culture and how their mutual influence on each other. In this regard, some cultural elements are raised by natural geography condition and is related by natural dimensions and characteristics of geographic space. These ecological characteristics lead formation of the unique cultural landscape of space. In other word, the reasons for the emergence of this symbol culture were related to natural features. For example, many part of the religion function include provide solutions for problems that there are in the place. This trend is terminated to the formation of religious thoughts that particularly is led by natural space. Obviously, Religion in Iran is certainly not the exception in this category, and there is some part of fundamental causes of characteristics Religions in Iran were affected by natural foundations of Iran's plateau. In this regard, in this paper this question has been proposed, how had been affected natural geographical indexes on religious thoughts before Islam rise and after it? In this research for responding to this question, have been struggled with explanting and analytical approaches, was checked natural fundamental causes of religious thoughts in Iran. Finding research reveals that, natural conditions of Iran plateau or even in the Middle East such as climatologic characteristics or geomorphologic conditions, hydro issues, have been very effective roles on religious thoughts before entering of Islam to Iran and after it.

Keywords: Iran, religion, religious beliefs, natural geography, Culture

1. Assistance Professor of Political Geography, Faculty of Human Science, Yazd University, Yazd, Iran (Corresponding Author)

✉ lashgari@yazd.ac.ir

2. Assistance Professor of Political Geography, Faculty of Human Science, Maragheh University, Maragheh, Iran.

✉ a_gholizadeh@hotmail.com

Introduction

One of the most important topics have been studied in the cultural geography is investigating the relationship between environment conditions and its effects on culture and how their mutual influence on each other. In this regard, some cultural elements are raised by natural geography condition and is related by natural dimensions and characteristics of geographic space. These ecological characteristics conducted the formation of unique cultural landscape. In other word, the reasons for the emergence of this symbol culture was related to natural features. Religion is also a part of culture, and in part regions particularly in the Middle Easter, religion cultures is one of the essential elements that influences on the rest of culture. For example, many part of the religion thoughts provide some solutions way for overcome on environmental issues that there are in the place. In many cases, environmental features have produced some religious beliefs. Obviously, Religion in Iran certainly is not exception from this approaches, and also some part of Religions characteristics in Iran were affected by natural foundations of Iran's plateau.

The aims of this research is to study the effects of geographical elements and symbols on Iranian culture and identity. In this regard, in order to accurately study the epistemological dimensions of religious thoughts in Iran, should be carefully considered the ecological dimensions of it.

Methodology

In this regard, in this paper this question has been proposed, "how had been affected natural geographical indexes on religious thoughts before Islam rise and after it?" In this research for responding to this question, have been struggled with descriptive and analytical approaches, is explained the ecological causes of religious thoughts in Iran.

Result

In this regard, the most important and persistent religious characteristics of the Iranian people that influenced by the natural geography of Iran's plateau can be expressed in the following ways:

1- Zoroaster's religion, as one of the oldest religions in Iran, was the result of reforms and struggles with superstitions that existed in the ancient Aryans' religion. In the beliefs and teachings of Zoroastrian religion, duality, goodness and ugliness, beauty and evil are also based on environmental data. For examples the symbol of mercifulness and purity include sun, rain, justice, etc., and the symbol of ugly was drought, cold, famine, pests, illness, lies and injustice (al-Ghafoor, 2001: 41).

2- The geographical arena of the Zoroastrian emergence was in the Kharazmo and the main source of livelihood for the people in this region and in this period time was livestock and nomadic region (Kaviani Rad and Thamei, 1392: 254). Since the emergence of rationality and civility was less compatible with the principles of nomadic life, therefore; one of the important thoughts of Zoroastrianism was to persuade people to move from predator or nomadic life (Lashgari, 1396: 65) to cultivation and agricultural life style.

3- The turning of the Iranians people to the Shi'i religion was entirely influenced by the geographical environment. Because in view of the remote geographical position of Iran towards the center of the Umayyad and Abbasids territory in the Sham and Hijaz, this area has always been a safe area for the opposition to the ruling dynasties. On the other hand, the geographic area of northwest of Iran due to geomorphologic barriers; It has been quite favorable for the emergence of distinctive thoughts. Historically, especially in the northeastern and northwestern part of Iran, has always been the source of religious innovations within the framework of Islamic philosophy.

4- In this regard, even the expansion of Islamic religion in Iran is also influenced by the geographic structure of Iranian land. So that, after the failure of Iran from the Arabs in the battle of Qadisiyah and in the Zagros Mountains, the progress of Islam was accelerated. Also, the strategic mistakes of the Sassanian Empire in moving the capital to out of the Iranian plateau and deploy it on the non-defensive area in Mesopotamia, were other reasons for this failure.

Discussion

There is a fundamental cultural homogeneity between before and after Islam, and it is possible to speak of Iranian culture as a coherent whole without neglecting the important differences between Iranian culture before and after Islam. Generally, two different worldviews cannot stay in a land for a long time and this process is entirely due to the Iranian plateau environment background.

Conclusion

Finding research reveals that the natural conditions of Iran plateau or even in the Middle East such as climatologic characteristics or geomorphologic conditions, hydro issues, have been very effective roles on religious thoughts before entering of Islam to Iran and after it. In addition, the environmental hazards on the plateau of Iran have also played an important role in the emergence and consistency of some Iranian people religious beliefs.

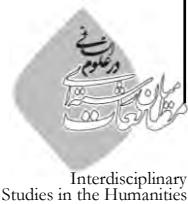
Novelty

In the religion sociology studies in Iran, is less considered to mutual relationships between religion thoughts and the geographical environment. This article has focused on some characteristics of religions in Iran, which has been strongly influenced by the geographic environment and continuation of some religious beliefs from Iran has derived from these process.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

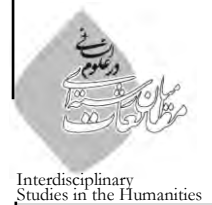
Abstract

Bibliography

- Afzali, R., & Kiani, V. (2010). Tabyin-e jāyghāh-e ravešhā-ye esbāti va farāesbāti dar motāle'āt-e joghrāfiyā-ye siyāsi va geopolitics [Explaining the position of positivism and critical methods in political geography and geopolitics studies]. *Journal of Human Geography Research*, 42(72), 103-120.
- Ale-Ghafour, M. T. (2001). Xāstgāh-e farhang-e siyāsi-ye Irān-e mo'āser [The origin of contemporary Iranian political culture]. *Journal of Political Science*, 4(16), 35-60.
- Azami, H., Zarghani, H., & Hamidi, M. (2015). [The Investigation of Spatial Structure of Political Power in Ancient Iran]. *Geopolitics quarterly*, 10(33), 37-59.
- Azghandi, A. R. (2006). *Darāmadi bar jāme'ešenāsi-ye siyāsi-ye Iran* [An introduction to Iran's political sociology]. Tehran, Iran: Ghoomes.
- Bashiriyeh, H. (2002). *Mavāne'-e towse'e-ye siyāsi dar Iran* [Obstacles to political development in Iran]. Tehran, Iran: Gam-e Now.
- Beeman, W. O. (2002). *Zabān, manzelat va qodrat dar Iran* [Language, status and power in Iran] (R. Moghadam Kia, Trans.). Tehran, Iran: Ney. (Original work published: 1986)[]
- Bostani, A. (2014). Andiše-ye siyāsi-ye Irān-e šahri dar dowre-ye Eslāmi [The presence of Iranshahri political thought in Islamic period]. *Journal of Research in Political Science*, 15, 121-155.
- Corbin, H. (2004). *Ravābet-e hekmat-e Ešrāq va falsafe-ye Irān-e Bāstān* [Les motifs zoroastriens dans la philosophie de Sohrawardi Shaykh-ol-Ishraq] (A. Fardid, & A. Golshan, Trans.). Tehran, Iran: Ministry of Culture and Islamic Guidance publications. (Original work published: 1946).
- Crang, M. (2004). *Joghrāfiyā-ye farhangi* [Cultural geography] (M. Gharakhlu, Trans.). Tehran, Iran: Samt. (Original work published: 1998).
- Frye, R. N. (2009). *Asr-e zarrin-e farhang-e Iran* [The golden age of Persia] (M. Rajabnia, Trans.). Tehran, Iran: Soroush. (Original work published: 1988).
- Hafeznia, M. R. (2002). *Joghrāfiyā-ye siyāsi-ye Iran* [Political geography of Iran]. Tehran, Iran: Samt.
- Jordan, T. G., & Rowntree, L. (2001). *Moqaddamei bar joghrāfiyā-ye farhangi* [The human mosaic: A thematic introduction to cultural geography] (M. Soleimani, & S. Tavallai, Trans.). Tehran, Iran: Publications of the Institute of Culture, Arts and Communication. (Original work published: 1986).
- Kamran, H., Afzali, R., & Tajdoozian, H. (2012). Tahlil-e Geopolitici-ye jāyghāh-e joghrāfiyāyi-ye farhangi dar ravābet-e Jomhuri-ye Eslāmi-ye Iran va Eyālāt-e Mottahede az manzar-e sāzezengāri [Geopolitical analysis of the role of cultural geography in relations between Islamic Republic of Iran and the United States in terms of constructivism]. *Journal of Geography*, 10(34), 25-45.

- Kaviani Rad, M. (2004). Bonyādihā-ye joghgrāfiyāyi-ye farhang-e Irāni [Geographical foundations of Iranian culture]. *Strategic Studies Quarterly*, 8(27), 81-103.
- Kaviani Rad, M., & Tahami, M. (2013). Nesbat-e edrāk-e mohiti bā āmūzehā-ye dini motāle'e-ye mowredi Gāthā-ye Avestā [The interaction environmental perception with religious teachings]. *Journal of Geography*, 11(38), 243-259.
- Lashgari Tafreshi, E. (2017). Moqāyese-ye asarāt-e tārixi-ye qalamrowhā-ye farhangiy-ye Helal-e Xasib va Yunān-e Bāstān dar čārčub-e nazariye-ye sāzeengāri [Compare the historical effects of the Fertile Crescent and of ancient Greece cultural territory in the framework of constructivism]. *Journal of Applied Researches in Geographical Sciences*, 17(45), 51-71.
- Lashgari Tafreshi, E., & Ahmadi, S. A. (2016). *Osul va mabāni-ye joghgrāfiyā-ye farhangiy bā ta'kid bar joghgrāfiyā-ye farhangiy-ye Iran* [Principles of cultural geography with emphasis on cultural geography of Iran]. Tehran, Iran: Samt.
- Lorimer, H. (2008). Cultural geography: Non-representational conditions and concerns. *Progress in Human Geography*, 32(4), 551-559. doi: 10.1177/0309132507086882
- Mahdavi, M., & Ahmadi, A. (2011). Joghgrāfiyā-ye farhangiy; Tabyin-e nazari va raveššenāxti; Kārbord dar motāle'āt-e navāhi-ye farhangiy [Cultural geography; The theoretical and methodological explanation used in studying cultural areas]. *Journal of Cultural-Communication Studies*, 12(13), 155-183.
- Malinowski, B. (2000). *Nazariyei elmi darbāre-ye farhang* [Une theorie scientifique de la culture] (A. Zarrin Ghalam, Trans.). Tehran, Iran: Gām-e Now.
- Mohammadi Malayeri, M. (1995). *Farhang-e Irāni piš az Eslām va āsār-e ān dar tamaddon-e Eslāmi va adabiyāt-e Arabi* [Pre-Islamic Iranian culture and its impacts on the Islamic civilization and Arabic literature]. Tehran, Iran: Toos.
- Mohammadian Mosammam, H., & Zarghami, S. (2017). Xāstgāh-e tafakkor-e ārmāni va ārmānšahrhā dar Dow mahd-e azim-e tamaddon-e Šarq va Gharb (Iran va Yunān) [The origin of idealistic thought and utopias in the two cradle of great civilizations in the east and west (Iran and Greece)]. *Journal of Urban Management Studies*, 9(29), 55-66.
- Mojtahedzadeh, P. (2001). *Democracy va hoviyat-e Irāni* [Democracy and Iranian identity]. Tehran, Iran: Kavir.
- Momeni, M. (2004). Ruykard-e jaryān-e dialectici-ye ravābet-e din va mohit: Model-e Bochum, bahsi dar joghgrāfiyā-ye jahānbini [Approach of the dialectical relationship between religion and environments: Bochum's Model, a discussion on the geography of the worldview]. In *Majmu'e Maqālāt-e Dahomin Congre-ye Joghgrāfiyāyi-ye Iran* [Proceedings of The Tenth Congress of Geography in Iran] (pp. 43-56), Imam Hossein University Press, Tehran, Iran.
- Mosalanejad, A. (2014). [Policy power structure in Iran] (Third edition). Tehran: Tehran University Press.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Nafisi, R. (2008). Čand molâheze-ye ensânšenâsâne dar bâb-e farhang-e Iran [A few anthropological considerations about Iran's culture]. In H. Sarfaraz (Ed.), *Dar Ta'rif-e Farhang-e Irâni* [Assays on Iranian Culture] (pp. 199-223), Āgâh Publication, Tehran, Iran.
- Naghibzadeh, A., & Izadi, A. M. (2016). Moqāyese-ye mabāni-ye mašru'iyat dar dowlathā-ye Haxāmanēši va Sāsāni [A comparison of the principles of legitimacy in Achaemenid and Sassanid's states]. *Journal of Politics*, 46(3), 797-815. doi: 10.22059/JPQ.2016.59184
- Nasr, S. H. (2008). Ta'ammol dar mafād-e qalamrow va sāxt-e farhang-e Iran [Reflecting on the contexts of realm and construction of Iran's culture]. In H. Sarfaraz (Ed.), *Dar Ta'rif-e Farhang-e Irâni* [Assays on Iranian Culture] (pp. 179-198), Āgâh Publication, Tehran, Iran.
- Park, C. C. (2002). *Sacred worlds: An introduction to geography and religion*. London: Routledge.
- Pourdavoud, E. (1975). *Gāsāhā: Sorudhā-ye Zartošt* [Gathas: The hymns of Zoroaster]. Tehran, Iran: Donyae Ketab Publisher.
- Rad, F. (2003). *Jāme'ešēnāsi-ye towse'e-ye farhangi* [Sociology of cultural development]. Tehran, Iran: Čapaxš.
- Ravandi, M. (1995). *Tārix-e ejtemā'i-ye Iran* [Social history of Iran] (Vol. 1). Tehran, Iran: Amir Kabir Publisher.
- Rezaeirad, M. R. (2000). *Mabāni-ye andiše-ye siyāsi dar xerad-e Mazdāyi* [Principles of political thought in Mazda wisdom]. Tehran, Iran: Tarh-e Now.
- Rezagholi, A. (1992). *Jāme'ešēnāsi-ye xodkāmegi, tahlil-e jāme'ešēnāxti-ye Zāhhāk-e Mārduš* [Sociology of despotism: A sociological analysis of the story of Zāhhāk]. Tehran, Iran: Ney.
- Rocher, G. (1988). *Moqaddamei bar jāme'ešēnāsi-ye omumi: Koneš-e ejtemā'i* [Introduction to general sociology: Social action] (Vol 1) (H. Zanjanizadeh, Trans.). Mashhad: Ferdowsi University Press. (Original work published: 1972).
- Rooholamini, M. (2004). *Zāminehā-ye farhangšenāsi* [The fields of cultural studies: an compilation in cultural anthropology and anthropology]. Tehran, Iran: Attar.
- Sariolghalam, M. (2007). *Aqlāniyat va āyande-ye towse'eyāftegi dar Iran* [Rationality and future of development in Iran]. Tehran, Iran: Center for Middle East Strategic Studies.
- Shakuee, H. (2004). *Andiše-hā-ye now dar falsafe-ye joghrāfiyā* [New thoughts in the philosophy of geography] (Vol. 1). Tehran, Iran: Gitāšenāsi.
- Solasi, M. (2002). *Jāhān-e Irāni va Irān-e jāhāni* [Iranian world and worldwide Iran]. Tehran, Iran: Markaz.
- Stump, R. W. (2008). *The geography of religion: Faith, place, and space*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

- Tavallai, N. (2003). Naqš-e mazhab dar šeklgiri-ye fazāhā-ye joghrafīyāyi [The role of religion in the formation of geographic spaces]. *Geographical Researches Quarterly Journal*, 18(2), 62-73.
- Tofighi, H. (2005). *Āšnāyi bā adyān-e bozorg* [Familiarity with great religions]. Tehran, Iran: Samt.
- Tolia-Kelly, D. P. (2011). The geographies of cultural geography II. *Progress in Human Geography*, 36(1), 135–142. doi: 10.1177/0309132510393318

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

جستاری در شناخت ابعاد بوم‌شناختی آموزه‌های مذهبی ظهوریافته در فلات ایران

احسان لشگری تفرشی*، علی ولیقلی‌زاده
دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۱۱ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۸/۰۶

چکیده

یکی از موضوعات مهم مورد مطالعه در جغرافیای فرهنگی، بررسی رابطه متقابل محیط و فرهنگ و چگونگی تأثیرگذاری متقابل آن‌ها بر یکدیگر است. در این راستا، بخشی از عناصر فرهنگی، از جمله دین و مذهب در سرزمین‌های مختلف، علاوه بر ریشه‌های تاریخی و اجتماعی، برآمده از ابعاد و ویژگی‌های طبیعی فضای جغرافیایی خاستگاه و محیط انتشارشان هستند که به شکل آموزه‌های دینی خاص در آن فضا، تجلی می‌یابند. اصولاً بخشی از کارکرد دین، ارائه راه‌حل برای مشکلات مکانی-فضایی است. بدیهی است که ادیان در ایران نیز از این مقوله مستثنا نیستند و بخشی از سرچشمه ظهور آموزه‌های ادیان موجود در فلات ایران نیز متأثر از بنیادهای طبیعی این فضای جغرافیایی است. در این راستا در این مقاله این پرسش مطرح شده است که شاخص‌های جغرافیایی طبیعی فلات ایران، چگونه پیش از ظهور اسلام و پس از آن، بر ویژگی‌ها و نوع آموزه‌های دینی در این حوزه تأثیرگذار بوده‌اند؟ در این مقاله کوشش شده است که با رویکردی توصیفی-تحلیلی، بنیادها و دلایل بوم‌پایه ظهور آموزه‌های دینی در ایران بررسی شوند. یافته‌های پژوهش، نمایانگر این است که شرایط و ویژگی‌های طبیعی فلات ایران، از جمله ویژگی‌های اقلیمی، هیدرولوژیک، و طبیعی، نقش بسزایی در ظهور ویژگی‌ها و آموزه‌های ادیان در ایران داشته‌اند. به عبارت روشن‌تر، آموزه‌ها و اعتقادات ادیان ایرانی، از جمله مذهب تشیع، تحت تأثیر مستقیم بُعد طبیعی فضای جغرافیایی ایران بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: ایران، دین، آموزه‌های مذهبی، جغرافیای طبیعی، فرهنگ.

۱. استادیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).

lashgari@yazd.ac.ir

۲. استادیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه مراغه، مراغه، ایران.

a_gholizadeh@hotmail.com

مقدمه

از زمان کوچ آریایی‌ها به سرزمین ایران و سکونت آنان در این فلات تاکنون، هویت و فرهنگ ایرانی، دگرگونی‌های زیادی را پشت سر گذاشته است. این درحالی است که هویت و فرهنگ هر ملتی در درجه نخست، زاینده محیط جغرافیایی استقرار آن ملت است و بی تردید، ویژگی‌های خاص محیط بر ویژگی‌های فرهنگی جامعه مستقر در آن فضا تأثیر چشمگیری دارد. در این راستا، بی تردید ابعاد طبیعت پایه فلات ایران نیز در شکل‌گیری هویت و فرهنگ ایرانی نقش زیادی داشته است. اگرچه تاریخ ایران پیش از اسلام در حاله‌ای از ابهام است و نوشته‌های ایرانی این دوران در طول تاریخ به سبب رویدادهای مختلفی از بین رفته است، ولی توجه به کالبد جغرافیایی فلات ایران می‌تواند تاندازه‌ای دلایل ظهور فرهنگ، تاریخ، و هویت ایرانی را نمایان کند. یک مجموعه فرهنگی مشخص، شامل دین، زبان، قومیت، آداب و رسوم، و... در زیستگاه و بستر طبیعی مشخصی به وجود می‌آید و بی تردید از ویژگی‌های این محیط طبیعی تأثیر می‌پذیرد و در مقابل، قادر است بر ابعاد بوم‌پایه یک قلمرو فضایی نیز تأثیر بگذارد. در واقع، محیط طبیعی به عنوان کالبد ظهور فرهنگ، امکان کسب یا به‌کارگیری برخی از ویژگی‌های فرهنگی را فراهم می‌کند، یا حتی در فضا، امکان ورود برخی از عناصر فرهنگی از فرهنگ‌های دیگر به دلیل ویژگی‌های محیطی، دچار انسداد می‌شود. در واقع، بوم‌شناسی فرهنگی به مطالعه دلایل ظهور برخی از نمادهای فرهنگی متأثر از محیط طبیعی می‌پردازد و به‌طور خلاصه، رابطه علت و معلولی میان فرهنگ‌ها و محیط طبیعی را بررسی می‌کند. به‌طور کلی، ناهمواری‌های سطح زمین، منشأ اختلافات اقلیمی و تنوع زیست‌جانوری و گیاهی و به تبع آن، یکی از عوامل بنیادین شکل‌دهنده چشم‌اندازهای فرهنگی گوناگون است؛ بنابراین، ویژگی‌ها و تغییرات طبیعی سطح زمین، تأثیرات مهمی بر زندگی انسان و رفتارهای فرهنگی، اقتصادی، و اجتماعی انسان دارد (تولیا-کلی^۱، ۲۰۱۱، ۱۳۸).

بدیهی است که بخشی از مطالعات جغرافیای فرهنگی، در پی واکاوی وجوه مختلف تأثیرگذاری و تأثیرپذیری دین از محیط طبیعی بوده‌اند. در این راستا، هویت و فرهنگ ایرانی نیز دارای عناصر، محورها، و نمادهای جغرافیایی ثابتی است که از گذشته تا امروز ماندگار بوده و بنیاد هویت ملی و عناصر تاریخی، فرهنگی، و سیاسی ایران را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین، برای واکاوی دقیق ابعاد معرفت‌شناسانه آموزه‌های دینی باید در درجه نخست، ابعاد اکولوژیک آن به دقت بررسی شود تا بر پایه آن بتوان ابعاد معرفت‌شناختی آن را به‌طور دقیق تفسیر کرد. بدیهی است که ادیان ظهور یافته در ایران، دارای ابعاد محیطی و اکولوژیک مهم و غیرقابل انکاری هستند

فصلنامه علمی - پژوهشی

۸۲

دوره دهم
شماره ۱
زمستان ۱۳۹۶

1. Tolia-Kelly

و به همین دلیل، مطالعه و ویژگی‌های دین، بدون توجه به بنیاد جغرافیایی، ناکافی و ناقص خواهد بود. در این پژوهش، تلاش شده است که اثرات بوم‌پایه فلات ایران بر ظهور و تکوین آموزه‌های دینی در جغرافیای فرهنگی ایران، تحلیل و تبیین شود.

۱. روش پژوهش

روش جمع‌آوری داده‌ها در این پژوهش، اسنادی و کتابخانه‌ای و شیوه تحلیل اطلاعات نیز، توصیفی و استنباطی است. این پژوهش، ناظر به تحلیل عوامل محیطی اثرگذار بر تکوین فرایندها و آموزه‌های دینی شکل‌گرفته در جغرافیای فرهنگی ایران است و سیر تکوین نظام آموزه‌های دینی ظهوریافته در ایران را با توجه به بنیان‌های جغرافیای طبیعی موجود در فلات ایران، تبیین می‌کند. در این راستا کوشش شده است با استفاده از منابع کتابخانه‌ای در درجه نخست، مفهوم جغرافیای فرهنگی تبیین شود و سپس با انطباق تأثیرات و ویژگی‌های نمادهای فرهنگی عنصر دین (به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر جغرافیای فرهنگی) با ویژگی‌های جغرافیایی فلات ایران، ابعاد اکولوژیک دین در فرهنگ ایران استخراج شود.

۳. مبانی نظری

۱-۳. مفهوم جغرافیای فرهنگی

در تعریفی ساده، جغرافیای فرهنگی، دانشی است که ارتباط و تعامل متقابل دو حوزه فرهنگ و محیط جغرافیایی را بررسی می‌کند (کرنگ، ۱۳۸۳، ۶-۵). برای فهم بهتر این تعریف، در درجه نخست باید واژه فرهنگ را به‌طور دقیق تبیین کنیم. علمای علوم انسانی و علوم اجتماعی، تعریف‌های فراوانی را برای واژه فرهنگ ارائه داده‌اند. در زبان‌های اروپایی، معادل این واژه، «کولتور» در زبان فرانسه و «کالچر» در زبان انگلیسی است. در زبان فرانسه به‌لحاظ تاریخی این واژه به معنای مختلفی به‌کار رفته است که از آن جمله در قرون وسطی به معنای پرستش مذهبی، در قرن ۱۷ به معنای کار بر روی زمین، و در قرن ۱۸ به معنای پیشرفت فکری افراد، به‌کار می‌رفت. این واژه در آلمان برای نخستین بار در معنای جمعی به‌کار رفته است، به‌گونه‌ای که در اواخر سده هیجده، در مجموعه‌ای از مطالعات با عنوان «تاریخ جهانی»، این واژه به معنای پیشرفت فکری و اجتماعی انسان به‌طور عام به‌کار گرفته شد (روشه، ۱۳۶۷، ۱۱۹). در انگلستان تایلور^۱ در قرن نوزدهم در کتاب «فرهنگ ابتدایی» برای نخستین بار از این واژه، به معنای مجموعه‌ای از

1. Taylor

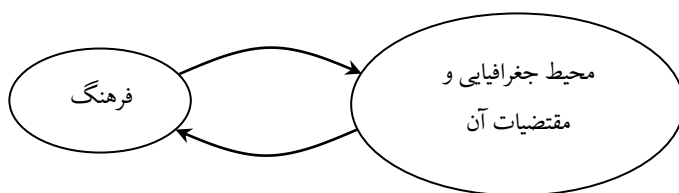

دستاوردهای مادی و معنوی بشر که از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود، استفاده کرد (راد، ۱۳۸۲، ۲۷). در واقع، در این مضمون، فرهنگ، مجموعه پیچیده‌ای است که شامل معارف، اعتقادات، هنرها، صنایع، تکنیک‌ها، اخلاق، قوانین، سنت‌ها و درنهایت، تمام عادات‌ها و ضوابطی است که انسان به‌عنوان عضو یک جامعه آن را از جامعه خود می‌گیرد و در قبال آن جامعه تعهداتی به‌عهده دارد (روح‌الامینی، ۱۳۸۳، ۱۴۷).

اکنون با توجه به موضوع علوم جغرافیایی، مراد از فرهنگ، «نحوه زندگی» و شباهت‌های رفتاری یک گروه مشخص و متشکل انسانی است که آن‌ها را از گروه‌های انسانی دیگر متمایز می‌کند و به‌طورکلی، برداشت‌های ذهنی یا حیاتی یک ملت که در نفوس و عقول آن‌ها گنجانده شده است را دربر می‌گیرد (لوریمر، ۲۰۰۸، ۳). مواردی مانند مشابهت در زبان، نظام ارزشی، معیشت، تاریخ و گذشته مشترک، و... گروه‌های انسانی را در قالب یک فرهنگ مشترک، گرد هم می‌آورند. به‌طور خلاصه، فرهنگ، یک نیروی سیال در سطح یک جامعه است که افراد آن جامعه را مجبور به انجام کارهای مشخصی کرده و بخشی از بایدها و نبایدها و هنجارهای جامعه را شکل می‌دهد. بدیهی است که چنین هنجارها و بایدها و نبایدهایی تأثیر زیادی بر برنامه‌ها و اهداف حکومت‌ها و جوامع، و نقش بسیار مهمی در تغییرات محیط جغرافیایی دارد. به‌طورکلی، قابلیت و توانایی ایجاد تحول در طبیعت در راستای بهینه‌سازی زندگی جوامع با اتکا به فرهنگ، ازجمله دلایل فلسفی ظهور جغرافیای فرهنگی است. بر این مبنا، مطالعه تفاوت‌ها و شباهت‌های عناصر فرهنگی گروه‌های انسانی در ابعاد فضایی - مکانی، بررسی تغییرات آن در دوره‌های مختلف، و آکاوی تأثیر عناصر طبیعی و انسانی بر فرهنگ جوامع گوناگون، از موضوعات اساسی در جغرافیایی فرهنگی است (جردن و راونتری، ۱۳۸۰، ۱۱-۱۰).

از سوی دیگر، هیچ فرهنگی بدون وجود فرهنگ‌های دیگر، معنا و اعتبار ندارد، به‌گونه‌ای که تفاوت‌های دینی، زبانی، معیشتی، و... شکل‌دهنده مفهوم فرهنگ است و همه فرهنگ‌ها در رابطه با یکدیگر معنا می‌یابند. به‌طورکلی، فرهنگ مادی (فناوری، قالب‌ها، چشم‌اندازها، آثار معماری، و...) از طریق استقرار، احاطه، و تثبیت در بخشی از سطح زمین و جامعه انسانی، به آن ناحیه، ویژگی و چشم‌انداز متمایز فرهنگی می‌بخشد. در واقع، ارضای نیازهای اولیه یا ارگانیک انسان، نیازمند ایجاد حداقل شرایطی است که فرهنگ، زمینه‌ساز آن است؛ به این معنا که مشکلات ناشی از نیازهای غذایی و بهداشتی انسان باید حل و فصل شوند. بدیهی است که برآورده کردن این نیازها، مستلزم ایجاد محیطی جدید یا مصنوعی است که این محیط در واقع ساخته فرهنگ است (مالینوفسکی، ۱۳۷۹، ۶۲).

شکل شماره (۱). رابطه متقابل فرهنگ و محیط

براین اساس، هر جامعه انسانی ای برای تحقق نیازهای اولیه و زیستی خود و بهبود مستمر آن، ناگزیر است فعالیت‌های دیگری را فدای این کارکردها کند که در قالب فرهنگ تبلور می‌یابد (لشگری و احمدی، ۱۳۹۵، ۱۱)؛ بنابراین، از یک سو فرصت‌ها و محدودیت‌های ناشی از محیط جغرافیایی و طبیعی بی‌تردید بر نوع معیشت، سبک زندگی، و در واقع، فرهنگ آن مکان تأثیرگذار است و از سوی دیگر، فرهنگ با تمام ویژگی‌ها و عناصر آن، در کالبد فضا تبلور یافته و آن را تغییر می‌دهد (مهدوی و احمدی، ۱۳۹۰، ۱۲۵). با توجه به اینکه فرهنگ‌ها غالباً در سطح گروه‌های متشکل و منسجم انسانی قابل بررسی هستند، از این رو در جغرافیای فرهنگی نیز مطالعات انسان‌ها به صورت تجمعی مورد نظر است. البته باید توجه داشت که افراد جامعه به صورت منفرد نیز بر فرهنگ و رفتار کل جامعه تأثیرگذار هستند، لیکن این موضوع، بیشتر در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعه و بررسی می‌شود. به طور کلی، ابعاد جغرافیایی فرهنگ را می‌توان در قالب موارد زیر برشمرد:

۱. فرهنگ مجموعه‌ای از واقعیت‌های قابل مشاهده است که زمینه‌ساز بخش مهمی از برنامه‌ریزی‌ها و تغییرات در فضای جغرافیایی هستند. به عبارت دیگر، فرهنگ مجموعه‌ای از رفتارهای یک جامعه متشکل انسانی است که از یک متن اجتماعی ظهور می‌یابد و کارکرد و عملکرد ساختارها و نهادهای سیاسی - اجتماعی را به عنوان عناصر ایجادکننده تغییرات محیط جغرافیایی، چارچوب‌بندی می‌کند. به عبارت روشن‌تر، فرهنگ، اولویت‌ها، بایدها، نبایدها، و الگوهای کنش را بر اساس فضای جغرافیایی پیرامون، سازماندهی می‌کند؛ بنابراین، در هر جامعه‌ای، شاخص‌های فرهنگی در شکل‌دهی به رفتار جامعه و حکومت و تغییر فضای جغرافیایی، بسیار مؤثر هستند (کامران و دیگران، ۱۳۹۱، ۲۹).

۲. یکی دیگر از آشکارترین کارکردهای فرهنگ در جغرافیا، نقش آن در ایجاد تمایز بین قلمروها است که یکی از بنیادهای علوم جغرافیا را تشکیل می‌دهد. این کارکرد می‌تواند منشأ شکل‌گیری نواحی فرهنگی مختلف باشد و به نوعی، فرهنگ، زیربنای شکل‌گیری جغرافیای انسانی است.

۳. کارکرد دیگر فرهنگ در جغرافیا و به‌ویژه در جغرافیای سیاسی، قابلیت ایجاد انسجام و پیوند افراد جامعه با یکدیگر و تقویت احساس مسئولیت مشترک اجتماعی و به‌طورکلی، وحدت یک جامعه است. این کارکرد می‌تواند منشأ فرایندی باشد که مردم از طریق آن، آگاهی خود را در مورد خویشتر ارتقا داده و یک جامعه متشکل انسانی را ایجاد کنند و با کمک این فرایند، نوعی حس ریشه داشتن در یک سرزمین، تقویت می‌شود که دارای پیامدهای عاطفی و روانی است. برپایه همین کارکرد فرهنگ است که مفهوم هویت شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، هویت به معنای شناسایی یک گروه متشکل انسانی در قالب چارچوب‌های فرهنگی منسجم است که این چارچوب‌های مشترک فرهنگی، به صورت اشکال فرهنگی زبان مشترک، دین مشترک، تاریخ مشترک، هنر، آداب و رسوم، ادبیات و... مصداق می‌یابد. هویت‌ها، معناهای کلیدی‌ای هستند که ذهنیت افراد را شکل می‌دهند و مردم از طریق آن‌ها به رویدادها و تحولات محیط زندگی خود حساس شده و در مورد آن‌ها قضاوت می‌کنند.

این درحالی است که دین نیز بخشی از فرهنگ است و در برخی از فرهنگ‌ها از عناصر اساسی‌ای است که بر بقیه عناصر موجود در آن فرهنگ، تأثیر بسزایی می‌گذارد (استامپ، ۲۰۰۸، ۸). به‌طورکلی، مبانی فرهنگی ادیان، از جنبه‌های سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی، زمینه تحول در فضای جغرافیایی را فراهم می‌کند. از این جهت، بخشی از موضوع جغرافیای فرهنگی، مطالعه در مورد تنوع فضایی مذاهب و ارتباط آن با محیط جغرافیایی است (مؤمنی، ۱۳۸۳، ۶۳۳). به عبارت بهتر، موضوع دگرگونی سطح سیاره زمین توسط ادیان و مذاهب و اثرپذیری متقابل مذاهب از عناصر محیط جغرافیایی، در جغرافیای ادیان مطالعه می‌شود (پارک، ۲۰۰۲، ۵). بدیهی است که پاسخ‌گویی به پرسش‌هایی مانند چگونگی توزیع و پخش مذاهب، نقش محیط جغرافیایی در پیدایش مذاهب گوناگون، رابطه مخاطرات طبیعی و اعتقادات مذهبی، تأثیر مذهب بر تعیین الگوی تحولات اقتصادی، و نقش آفرینی عناصر طبیعی در خلق چشم‌اندازهای مذهبی، به‌وضوح می‌تواند جایگاه مذهب را در مطالعات جغرافیایی تعیین و تبیین کند.

۲-۳. تأثیر محیط طبیعی بر آموزه‌های ادیان و مذاهب

همان‌گونه که گفته شد، در پژوهش‌های جغرافیایی، بین ذهنیت و عینیت، همبستگی وجود دارد. در این میان، شرایط محیط جغرافیایی و فرصت‌ها و محدودیت‌های برآمده از آن، همگی در ارزش‌دهی و معناداری به امور ماورایی اثرگذار هستند و نقش بسزایی در خلق ارزش‌ها، جهان‌بینی‌ها، تفاوت‌های مذهبی، و تنوع فضایی پدیده‌ها دارند. بر این اساس، دین با تاروپود محیط

طبیعی درهم تنیدگی زیادی دارد و باورهای دینی در چشم اندازهای فرهنگی نمود می‌یابند (جردن و راوتری، ۱۳۸۰، ۲۶۳). به‌طورکلی، عناصر و ویژگی‌های محیط جغرافیایی، اعم از ناهمواری‌ها، درجه خشکی، تغییرات درجه حرارت، میزان بارش، منابع آب، و... بر نظام اندیشه انسانی و جهان‌بینی جوامع تأثیر می‌گذارند؛ بنابراین، محیط طبیعی، خود منجر به پذیرش برخی از باورها و اعتقادات مذهبی در میان جوامع شده است.

در بسیاری از موارد، ویژگی‌های محیطی به پذیرش شماری از باورهای دینی و مذهبی انجامیده است و یافته‌های موجود، گویای تأثیر عناصر و ویژگی‌های محیط جغرافیایی بر باورهای دینی و به‌تبع آن، نظام اندیشه و جهان‌بینی‌ها است که در قالب تعامل اشکال گوناگون مذهب، نوع فعالیت، فضا، و چشم‌اندازهای جغرافیایی، نمود یافته است (تولایی، ۱۳۸۲، ۶۵)؛ برای نمونه، گاهی شمار بسیاری از آیین‌های مذهبی (آغاز و انجام ماه رمضان، سال نو میلادی، و...) در پیوند با طبیعت، معنا و امکان برگزاری می‌یابند؛ به‌عنوان مثال، در تمام ادیان ابراهیمی موجود در هلال خصیب و خاورمیانه، روزه‌داری به‌عنوان یکی از فرایض، به شکل‌های مختلفی وجود دارد. بدیهی است که آب‌وهوای نیمه‌خشک این منطقه و بروز خشکسالی‌های پیاپی نیز در ظهور این آموزه‌ها نقش داشته است، زیرا از این طریق، امکان ذخیره آذوقه برای زمان‌های بروز خشکسالی فراهم می‌شده است، لیکن، برای مثال، در ادیان موجود در هند و چین، چنین آموزه‌ای به چشم نمی‌خورد. به‌نظر می‌رسد که نبودن این آموزه‌ها در این حوزه‌های جغرافیایی، ناشی از عدم بروز خشکسالی و آب‌وهوای معتدل‌تر این منطقه بوده است. موارد برشمرده‌شده، گویای این است که محیط جغرافیایی هر جماعتی، بر آموزه‌های دینی آن جامعه نیز مؤثر بوده و دین جوامع، دارای ابعاد بوم‌پایه است.

به‌طورکلی، مطالعه رابطه متقابل محیط و مذهب در ابتدای قرن بیستم تحت تأثیر روند جبرگرایانه محیطی این دوره بود؛ به‌عنوان نمونه، برخی از جغرافی‌دانان، از جمله سمپل، سرچشمه و مبدأ اولیه ظهور ادیان بزرگ در خاورمیانه را با توجه به بنیادهای جغرافیایی این منطقه توجیه می‌کنند (کاوایانی راد، ۱۳۸۳، ۸۹). از نظر آنان، این منطقه علاوه بر اینکه به‌لحاظ سیر تکامل تاریخی، زادگاه نموده‌های فرهنگی و تمدنی تاریخی‌ای مانند ظهور حکومت، خط، و... بوده است، سه دین بزرگ جهان شامل مسیحیت، اسلام، و یهودیت نیز در میان ساکنان منطقه خاورمیانه ظهور کرده‌اند که اقلیمی نیمه‌خشک و خشک دارد. سمپل بر این نظر است که مشاهده راحت ستارگان و سیاره‌ها در آسمان صاف بیابان‌ها و صحراهای بزرگ این منطقه، این امکان را به مردم این منطقه می‌داد تا متوجه حرکت‌های منطقه‌ای و پیوسته اجسام آسمانی شوند و این مسئله، پذیرش مذاهب توحیدی را برای آن‌ها آسان‌تر می‌کرد (شکوبی، ۱۳۸۳، ۲۴۵). برای اسکیموها،

جهنم، یک مکان تاریک با طوفان و سرمای شدید است، درحالی که جهنم برای یهودی‌ها، دارای آتش ابدی است؛ از همین رو است که ادیان ظهورکرده در شرق آسیا و هند، بیشتر غیرتوحیدی و تنها دربردارنده آموزه‌های اخلاقی هستند که این مسئله تا اندازه‌ای به دلیل نبودن این زیرساخت جغرافیایی است، زیرا اصولاً جنوب و جنوب شرق آسیا دارای اقلیم معتدل‌تر و متنوع‌تری بوده و از این جنبه، تجلی و تداعی «وحدت» در قالب محیط، در ادراک محیطی ساکنان این مناطق، دشوار بوده است؛ بنابراین، محیط، به صورت مستقیم یا غیرمستقیم بر مذهب تأثیر می‌گذارد، به گونه‌ای که محیط، مواد و اجزای لازم را برای اعمال و تصورات مذهبی فراهم می‌کند. آیین‌ها، مراسم، و عقاید مذهبی از نظم طبیعی به شیوه‌های مختلف استفاده می‌کنند. به این ترتیب، تصور می‌شد که در جهان آخرت، طبیعت، تصویر همانندی از دنیای فعلی با در نظر گرفتن برخی از صفات متافیزیکی و ماوراءالطبیعه است.

درواقع، انسان از ابتدای خلقت خود در همه جا خود را وابسته و پرورده طبیعت دیده است. طبیعت یا به لفظ دیگر، «زمین»، زمینه‌ساز دستیابی انسان به خوراک، پوشاک، و پناهگاه بوده است و این مسئله، تأثیر زیادی بر نوع تفکر مذهبی انسان داشته است؛ به عنوان نمونه، در دوره شکارگری و گردآوری خوراک که گوشت جانوران، غذای اصلی انسان بوده است، هر قوم‌ی به ناگزیر خود را وابسته به حیوانات می‌یافته و به همین دلیل، گاهی به دیده حرمت به آن‌ها می‌نگریسته است و آن‌ها را زاینده قدرت بزرگی می‌دانست. در دوره کشاورزی، زمین، آب، گیاه، و گردش فصل‌ها در زندگی بشر اهمیت پیدا کرد و به همین دلیل، گرایش معنوی انسان به سوی برخی از درختان، گیاهان، و فصل‌های رویش آن‌ها، سوق یافت. در این دوره، انسان، کرامات فراوانی برای برخی گیاهان قائل بود. در ایران قدیم و در دوره زرتشت، ایرانیان بر این نظر بودند که زرتشت، درخت سرو را از بهشت به زمین آورده است. حتی مناسک دینی که به معنای راه‌ورسم عبادت و پرستش است نیز از محیط جغرافیایی خاستگاه خود تأثیر می‌پذیرد؛ برای مثال، بسیاری از جوامع کشاورزی در آغاز بهار و تجدید باروری طبیعت، مناسک شکرگذاری یا جشن خرمن را برگزار می‌کنند که در همین راستا قابل ارزیابی است. برخی از مناسک و آداب‌ورسوم اعتقادی نیز در مراحل گذار زندگی مانند تولد، بلوغ، ازدواج، مرگ و... برگزار می‌شوند و همگی، آثاری از محیط اطراف خود دارند.

۳-۳. محیط جغرافیایی و ظهور چشم‌اندازهای مقدس ادیان و مذاهب

مفهوم چشم‌انداز در جغرافیا عبارت است از یک حوزه جغرافیایی مشخص و معین که از حیث یک موضوع طبیعی یا انسانی، از فضاها و حوزه‌های جغرافیایی اطراف خود، قابل تمییز و

تشخیص باشد (جردن و راوتری، ۱۳۸۰، ۲۶۰). در همین راستا، چشم اندازهای مذهبی نیز شامل عناصر طبیعی و انسانی موجود در یک فضای جغرافیایی مشخص هستند که جزء نمادها و عناصر اصلی آن مذهب و دین به‌شمار می‌آیند. براین اساس، در برخی از چشم اندازها اثر مذهب و باورهای مذهبی به‌شدت قابل مشاهده بوده و بنابراین، چشم انداز مذهبی تلقی می‌شوند. حتی وجود مکان‌های مقدس مذهبی در برخی نقاط خاص، سبب جابه‌جایی زائران و انجام سفرهای زیارتی و گسترش صنعت گردشگری در کشورهای گوناگون شده است.

بدیهی است که عناصر طبیعی، دارای نقش مهم و بی‌بدیلی در تولید و شکل‌گیری چشم اندازهای ادیان و مذاهب هستند. به‌گونه‌ای که مراکز و مکان‌های مقدس ادیان و مذاهب که بخش مهمی از چشم اندازهای مذهبی را دربر می‌گیرند، بیشتر بخشی از فضای جغرافیایی‌ای هستند که به‌عنوان مبدأ جغرافیایی ظهور آن دین و مذهب به‌شمار می‌آیند و بنیانگذار یا بزرگان آن مذهب در آنجا می‌زیسته‌اند. به‌عبارت دیگر، عناصر طبیعی مانند کوه، رودخانه، قله کوه و مواردی از این دست که در نزدیکی محل جغرافیایی ظهور آن دین قرار داشته‌اند، بر اثر تعاملات پیامبران ادیان و پیروان آن‌ها با این مکان‌ها، دارای اجر و منزلت زیادی هستند؛ به‌عنوان نمونه، منزلت مذهبی قله «فوجی‌یاما» در ژاپن، به‌دلیل مجاورت آن با کانون‌های جغرافیایی ظهور مذهب شینتوئیسم بوده، یا ارزش مذهبی رودخانه لهاسا در هند، به‌دلیل نزدیکی این عنصر با کانون جغرافیایی ظهور آن دین (هندو) بوده است. همچنین، در بین ادیان ابراهیمی، صحرای سینا در کشور مصر که در آنجا برای نخستین بار وظیفه رسالت به حضرت موسی (ع) ابلاغ شد، یا غار حراء در اطراف مکه که در این نقطه جغرافیایی رسالت نبوت بر پیامبر اسلام (ص) نازل شد، دارای ارزش و اجر و قرب زیادی هستند. حتی توصیف جهنم و بهشت در قرآن، کاملاً تحت تأثیر شرایط اقلیمی شبه جزیره عربستان بوده است، به‌گونه‌ای که بهشت وعده داده شده در قرآن کریم، محیط مطلوبی برای حوزه جغرافیایی جنوب غرب آسیا با آب‌وهوای خشک و نیمه‌خشک است. توصیف‌های جهنم نیز به‌دلیل پیش‌زمینه‌های اقلیمی برای ساکنان این حوزه جغرافیایی، ملموس‌تر بوده و بهتر تداعی می‌یابد. حتی برخی از پدیده‌های طبیعی به‌دلیل دارا بودن تفاوت و تمایز بنیادین با پدیده‌های طبیعی اطراف خود، در طول تاریخ دارای اجر و قرب شده‌اند.

۴. یافته‌های پژوهش

همان‌گونه که پیشتر بیان شد، در جغرافیای فرهنگی، فرهنگ، شامل صفات و عینیات برگرفته از جهان بینی یک جامعه متشکل انسانی است (نصر، ۱۳۸۷، ۱۸۴) که از محیط جغرافیایی ظهور

خود تأثیر پذیرفته و همچنین، بر چگونگی تغییر و تحولات محیط جغرافیایی و جامعه مستقر در آن، تأثیر می‌گذارد. در این راستا، فرهنگ و هویت دینی مردم ایران نیز دارای ویژگی‌های بنیادینی است که برآمده از موقعیت جغرافیایی و ویژگی‌های طبیعی موجود در سرزمین ایران است. به عبارت دیگر، ریشه‌های فرهنگی-اجتماعی بسیاری از پدیده‌های موجود در ایران، به بنیادهای طبیعی فضای جغرافیایی ایران مربوط می‌شود. در این میان، مهم‌ترین ویژگی‌های پایدار مذهبی مردم ایران که متأثر از جغرافیای طبیعی فلات ایران است را می‌توان در قالب موارد زیر بیان کرد:

۱. دین زرتشتی به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین ادیان ایران، حاصل اصلاحات و مبارزه با خرافاتی بود که در آیین باستانی آریاییان وجود داشت (توفیقی، ۱۳۸۴، ۶۰). در این دین نیز مانند ادیان باستانی ایران، وجودهای پنج‌گانه طبیعت، شامل آفتاب، ماه، آتش، خاک، و آب، مورد احترام بودند. به‌طورکلی، ایرانیان به‌دلیل محدودیت‌های جغرافیایی، همواره از بنیادهای زیستی‌ای نظیر آب و خاک حفاظت می‌کردند و به آن احترام می‌گذاشتند و در زمان‌هایی حتی از دفن مردگان در خاک و سوزاندن آن‌ها با آتش و انداختن آن‌ها در رودخانه‌ها خودداری می‌نمودند (ثلاثی، ۱۳۸۹، ۱۲). از سوی دیگر، در اعتقادات و آموزه‌های دین زرتشت، ثنویت، یعنی خوبی و زشتی، و زیبایی و پلیدی نیز بر مبنای داده‌های محیطی، مستقر شده‌اند. به‌گونه‌ای که مصادیق مهرورزی و پاکی، شامل آفتاب، باران، عدالت، و... و مصادیق پلیدی و زشتی شامل خشکسالی، سرما، قحطی، آفات، بیماری، دروغ، و بی‌عدالتی بود (آل‌غفور، ۱۳۸۰، ۴۱) که دقیقاً با داده‌های اقلیمی و طبیعی فلات ایران انطباق داشت.

از سوی دیگر، کانون جغرافیایی ظهور دین زرتشت، در شمال شرق ایران و در مناطق خوارزم، بلخ یا سغد بود و بخش عمده معیشت مردم این منطقه، دامداری و کوچ‌نشینی بود (کاوایانی راد و تهامی، ۱۳۹۲، ۲۵۴). از آنجاکه ظهور عقلانیت و مدنیت سنخیت کمتری با اصول زندگی گله‌داری داشت، یکی از آموزه‌ها و تعلیمات مهم زرتشت، ترغیب مردم به حرکت از زندگی شکارگری و کوچ‌نشینی به زندگی یکجانشینی بود (لشگری تفرشی، ۱۳۹۶، ۶۵). به بیان دیگر، زرتشت دریافته بود که هر اندازه در فضای جغرافیایی، تجمیع سکونت‌گاه‌ها بیشتر شده و کوچ‌روی کاهش یابد، امکان بروز و ظهور مدنیت و پیشرفت، بیشتر خواهد شد، زیرا برخلاف رمة‌گردانان چادرنشین که پیوسته در پی چراگاه‌های غنی‌تر و سرسبزتر در حرکتند و بر سر تصرف مراتع بهتر، همیشه با هم در کشاکش و جنگ می‌باشند، کشاورزان به‌دلیل نیاز به حفاظت از محصولات، نیازمند آرامش و امنیتند و از این‌رو، بیهوده نیست که در سراسر جهان، نظام‌های شبانی جنگجو و نظام‌های کشاورزی، مستعد ظهور فرهنگ و تمدن هستند. در این راستا، بندهای

بسیاری از آموزه‌های اوستا در ستایش برزگری و بیزاری از زندگی کوچ‌نشینی است (پورداد، ۱۳۵۴، ۱۹۰). حتی بر همین مبنا بود که در تمدن‌های شهری یونان، ظهور و بروز عقلانیت و فلسفه، نمود و ظهور بیشتری نسبت به تمدن ایرانی و اوستایی داشت، زیرا نسبت به تمدن‌های مجاور، شهری‌تر و مدنی‌تر بود.

پس از دوران ایران باستان، ورود و پذیرش دین اسلام در ایران نیز با ظرف طبیعی و فرهنگی سرزمین ایران سنخیت داشت. به عبارت دیگر، همگنی فرهنگی بنیادینی بین عصر پیش و پس از اسلام وجود دارد و می‌توان از فرهنگ ایران به عنوان یک کل منسجم سخن گفت، بدون اینکه امتیازهای مهم فرهنگ ایران پیش و پس از اسلام نادیده انگاشته شود. علت وجود این پیوستگی و وحدت، جذب بسیاری از عوامل جهان‌بینی مزدایی در ایران اسلامی و البته استمرار و تشابه «ظرف» با «مظروف» بود. حتی آیین سوگواری شهادت امام حسین (ع) در مذهب تشیع با آیین سوگواری سیاوش در اساطیر باستانی ایران، همانندی‌های فراوانی دارد. در هر دو مورد، شخص مقدس بی‌گناهی که دارای نسب عالی و خاندان عصمت است، به دلیل هواداری از حقیقت و درستکاری، به دست دشمنی سنگدل به شهادت می‌رسد. به‌طورکلی، دو جهان‌بینی متفاوت نمی‌تواند در یک سرزمین برای مدت طولانی مستقر بماند. به بیان دیگر، یک جهان‌بینی می‌تواند آنچه مخالف ذات و ماهیت خودش نیست و با ساخت آن تجانس دارد را از یک جهان‌بینی دیگر دریافت کرده و در خود هضم کند و به صورت زنده از آن خود سازد. بر همین اساس، به دلیل عدم تناسب و تطابق آموزه‌های دین بودایی با بنیادهای جغرافیایی و فرهنگی بود که با وجود چیرگی و سیطره ۲۰۰ ساله مغولان بودایی مذهب بر ایران، آموزه‌های این دین هیچ‌گاه در ایران ترویج نیافت. اگرچه با ورود اسلام به ایران، برخی از رفتارها و آداب ظاهری، تقویت و برخی تضعیف شدند، لیکن دین اسلام و اصول آن با دین زرتشتی وجوه مشترک فراوانی داشت و این همانندی‌ها از تماس جغرافیایی و اثرپذیری متقابل اقوام سامی و ایرانی از محیط جغرافیایی مشابه در طول تاریخ، مایه گرفته است. به دلیل همین شباهت‌ها اقوام ایرانی در برخورد با آیین اسلام، با دینی روبه‌رو نشدند که مفاهیم آن از هر جهت برای آن‌ها بیگانه باشد؛

۲. پس از ظهور سلسله صفویه و شکل‌گیری بنیادهای اولیه کشور ایران پس از اسلام، مذهب تشیع در بازساخت کشور ایران و بازساخت هویت ایرانیان، نقش بسزایی داشته و روی آوردن ایرانیان به این مذهب، کاملاً تحت تأثیر این محیط جغرافیایی بوده است، زیرا به سبب دور بودن موقعیت جغرافیایی ایران از کانون خلافت اموی و عباسی در شام و حجاز، این حوزه همواره پناهگاه امنی برای حضور مخالفان سلسله‌های حاکم بوده است که بخشی از این مخالفان،

فرزندان و نوادگان ائمه (ع) بوده‌اند که مقبره‌های بسیاری از آنان در ایران است. از سوی دیگر، حوزه جغرافیایی شمال غرب ایران، به دلیل دارا بودن استحکامات طبیعی و محیط مناسب و داشتن ارتفاعات صعب‌العبور، برای ظهور اندیشه‌های متمایز، مساعد بوده است، زیرا با توجه به توپوگرافی این حوزه، دسترسی برای سرکوب پیروان اندیشه‌های جدید در آن، برای خلفای اموی و عباسی بسیار دشوار بوده است. براین اساس، رسمی شدن مذهب تشیع در این حوزه، متأثر از وجود داده‌های طبیعی مستعد نیز بوده است؛ هرچند پس از ظهور صفویه و با گسترش تفوق فضایی این سلسله حکومتی، مذهب تشیع در ایران به‌عنوان مذهب رسمی شکل گرفت؛

۳. وجود تنوع طبیعی و اقلیمی در فلات ایران، سبب ظهور خرده‌فرهنگ‌های فراوان در سرزمین ایران شده است و چگونگی استقرار رشته‌کوه‌ها، رودها، کوه‌ها، جنگل‌ها، و... نقش مهمی در ظهور خرده‌فرهنگ‌ها و نمادهای محلی متنوعی در سرزمین ایران داشته است. به‌عبارت دیگر، رشته‌کوه‌های البرز و زاگرس با جداسازی طبیعی مرکز از پیرامون، سبب ظهور خرده‌فرهنگ‌های متمایز در پیرامون حوزه سرزمینی ایران شده است؛ بنابراین، تنوع محیط طبیعی، بنیاد و زیرساخت تنوع فرهنگی ایران است. براین اساس، حتی پیشرفت و توسعه دین اسلام در ایران نیز از همین کالبد جغرافیایی تأثیر پذیرفته است. به‌گونه‌ای که پیشرفت اسلام پس از مقاومت چندساله ایرانیان در رشته‌کوه‌های زاگرس و پس از نبرد قادسیه در فضای صحرای مرکزی ایران تسریع شد و به‌سرعت مردم ری، خراسان، و مرکز ایران، مسلمان شدند (فرای، ۱۳۸۸، ۱۴۲). در این مرحله، اشتباه استراتژیک امپراطوری ساسانی در انتقال پایتخت به خارج از فلات ایران و استقرار آن در منطقه بی‌دفاع میان‌رودان، مزید بر علت بود، زیرا شهر مدائن، پایتخت ساسانیان، از لحاظ شرایط طبیعی، دارای استحکامات طبیعی لازم برای دفاع نبود. در نخستین عملیات که در زمان خلیفه اول انجام و به نبرد جسر (پل) معروف شد، مسلمانان شکست خوردند، ولی در عملیات دوم در سال ۱۶ هجری، معروف به نبرد قادسیه، که در زمان خلیفه دوم انجام شد، مسلمانان پیروز شدند و تیسفون، پایتخت ساسانیان، و کل قلمرو میان‌رودان، سقوط کرد. بی‌درنگ، فرماندهان عرب، خلیفه دوم را متقاعد کردند که حمله به ایران را ادامه دهند تا فرصت ضدحمله را از سپاهیان ساسانی بگیرند و با اتخاذ این راهبرد، کل قلمرو حکومت ساسانیان سقوط کرد. از سوی دیگر، حوزه جغرافیایی شرق و شمال شرق ایران، جزیره فرهنگی خاصی بود که به دلیل گسیختگی جغرافیایی با مرکز خلافت اسلامی در حجاز و شام، حوزه ظهور بسیاری از نواندیشی‌های مذهبی در دین اسلام بود. به‌گونه‌ای که حتی علم حدیث، برای نخستین بار در این

حوزه جغرافیایی و به طور مشخص، از شهر بخارا در امتداد فلات جغرافیایی ایران تبلور یافت، به طوری که نویسنده معتبرترین مجموعه احادیث اهل تسنن، یعنی «صحیح بخاری»، از این حوزه جغرافیایی و از شهر بخارا برخاسته است (محمدی ملایری، ۱۳۷۴، ۳۲) و دو تن از بنیانگذاران مذاهب چهارگانه اهل سنت، یعنی ابوحنیفه و ابن حنبل، هرچند عرب بودند، لیکن از طریق پدران و اجداد خود با فرهنگ شرق فلات ایران آشنایی داشته و با تأثیرپذیری از همین حوزه جغرافیایی، مباحث کلامی را وارد دنیای اسلام کردند.

حتی با روی کار آمدن عباسیان و با توجه به خاستگاه جغرافیایی ظهور آن‌ها در خراسان و نیز ارتقای منزلت اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی ایرانیان، اعتقاد به اصول و احکام اسلامی در بین آنان عمیق تر شد و بیش از پیش روابط مذهبی شان را با دین زرتشت قطع کردند و به گونه ای جدی تر به اسلام روی آوردند. این درحالی بود که در دوره امویان با توجه به خاستگاه جغرافیایی آن‌ها در شام و تعصب بیشتر به عرب بودن در بین آن‌ها، همچنان بیشتر ایرانیان بر اعتقادات زرتشتی خود باقی مانده بودند و اسلام آوردن آن‌ها بیشتر جنبه ظاهری و برای حفظ موقعیت و مزایای سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی و گریز از پرداخت جزیه بود، ولی از دوره عباسیان، رویکرد ایرانیان به دین اسلام، عمق بیشتری پیدا کرد (محمدی ملایری، ۱۳۷۴، ۴۸-۴۷)؛ به ویژه در اوایل عهد این سلسله و پیش از غلبه غلامان ترک، در دربار خلفا از قواعد جهان داری دوره کسری و بزرگمهر تقلید و پیروی می کردند و وزیرانی همچون برامکه و آل سهل، خود را تاحدی وارث بوذرجمهر و جاماسب می دانستند و توجه به ترجمه خداینامه‌ها و کلیله و کتاب‌های پهلوی، از علاقه این خلفا به قواعد و رسوم جهان داری ایام ساسانیان حکایت دارد؛

۴. به لحاظ تاریخی، فرهنگ ایران بیشتر درون پرداز، عارفانه، و جبرگرا است (رضاقلی، ۱۳۷۱، ۲۶-۲۷)؛ بی من، ۱۳۸۱، ۱۰۸) و عالم خیال و مثال در آن پررنگ بوده است (کربن، ۱۳۸۳، ۴۸). به این ترتیب، ظهور تفکر و فرهنگ عرفان زده در جغرافیای ایران، بی ارتباط با ویژگی‌ها و موقعیت جغرافیایی ایران نبوده است. به عبارت دیگر، با توجه به موقعیت حائل ایران بین قدرت‌های جهانی پس از سقوط امپراطوری ساسانی و جنگ‌ها و مصیبت‌های سهمگین رخ داده در این سرزمین، پناه بردن به خدا از شر اقوام مهاجم و ظالم، از بنیادهای ظهور این نوع فرهنگ در جغرافیای ایران بوده است؛ از این رو، به دلیل قرار گرفتن ایران بر سر راه قدرت‌های جهانی، خطر حمله و استثمار، همواره این سرزمین را تهدید کرده است و در بسیاری از موارد، رنگ واقعیت به خود گرفته است (حافظنیا، ۱۳۸۱، ۱۵-۱۴) و این مسئله در ظهور عرفان زدگی و صوفی گری در ایران نقش داشته است. به ویژه تصوف، در دوران تهاجم اقوام مجاور، افول شهرنشینی، و گسترش هرچه بیشتر

زندگی ایلی، توسعه بیشتری می‌یافت و در پی آن، سطح خردورزی جامعه به شدت تنزل می‌یافت و مسیر بسط نگرش صوفیانه هموار می‌شد. آمیختگی تصوف با مذهب تشیع که تا آن روزگار نوسانات فراوانی را پشت سر گذاشته بود، ظرفیت‌های اجتماعی آن را بیش از پیش بالا برد. در این راستا، تضرع و استغاثه به درگاه خداوند، تنها راه تسکین این دردها در بین ملت ایران در طول تاریخ بوده است. چنین وضعیتی، زمینه مناسبی را برای رشد مذاهب و بروز گرایش‌های صوفیانه فراهم کرد و در نتیجه، قناعت، زهد ورزیدن در معیشت، رویگردانی از دنیا، شاکر بودن از رزق موجود، و... در فرهنگ ایرانی به شدت رسوخ کرد؛ به گونه‌ای که در ادبیات فارسی می‌توان آموزه‌های زودگذر بودن دنیا، سرای فانی، و... را یافت.

به بیان دیگر، برای مردمی که امنیت اجتماعی خود را بارها از دست داده‌اند، طبیعی است که در پی دستیابی به آرامش در قالب باورهای صوفیانه باشند و شگفت‌آور نیست که بیدادگری و تصوف در گذر تاریخ همواره همگام و همراه یکدیگر پیش رفته‌اند. بدیهی است که اهمیت فراوان برخی از منابع در این سرزمین (مانند اهمیت سرزمین به لحاظ وجود چراگاه و آب‌وهوای مناسب در دنیای قدیم برای اقوام همسایه و وجود منابع نفتی و گازی در دوران کنونی) از عوامل دیگر ظهور این ویژگی در جغرافیای فرهنگی ایران بوده است (ثلاثی، ۱۳۸۹، ۲۰۲). این روند، سبب شده است که فرهنگ ایرانی از دیرباز سرنوشت انسان را محتوم دانسته و اختیار آدمیان را در برابر خواست و تقدیر ازلی، ناچیز بشمارد. هرچند در تفکر اشعری سنی این اعتقاد وجود دارد که حد قضا و قدر در امور جزئی محدود است، لیکن ستون‌های حکمت ایرانی‌ای مانند خیام و حافظ، جبر مطلق را وارد فرهنگ ایران کرده‌اند (نفیسی، ۱۳۸۷، ۲۰۹). در اندیشه سیاسی معاصر ایران نیز نخبگان و روشنفکران، تاریخ را به جای «تقدیر» و «خواست الهی» گذاشته‌اند و به نوعی، افعال تضاد و قدرت تاریخی را پذیرفته‌اند؛ بنابراین، قدری بودن اندیشوران، با ویژگی‌های خاص طبیعی و انسانی فضا و نظام متمرکز تصمیم‌گیری در این حوزه، نسبت مستقیمی دارد، زیرا توده مردم نباید و نمی‌توانند اراده خود را در برابر اجبارهای سنگین موجود در فضا قرار دهند؛ به گونه‌ای که شعر فارسی تا پیش از دوران معاصر، در بردارنده تمثیل‌ها، ایهام‌ها، و اشاره‌های مبهمی بوده است که ناشی از ویژگی ساخت قدرت سیاسی متمرکز است. در این زمینه، دیوان حافظ و شاهنامه فردوسی به خوبی نمایانگر پذیرش انگاره حتمی بودن سرنوشت، در جغرافیای فرهنگی ایران هستند، در حالی که در آثار یونانی‌ای همچون ایلیاد و اُدیسه هومر که مربوط به صبحدم تمدن یونان است، نشانی از انفعال و حیرت‌زدگی مردم در برابر قدرت مطلقه حاکم یا پادشاه وجود ندارد. در همین راستا، در فرهنگ ایرانی، آزادی، بیشتر با مفاهیمی همچون آزادگی، حریت و با واژگانی

همچون کوشش، کار، بی‌نیازی، قناعت، گریز از سرسپردگی به قدرت‌ها، و... همراه بوده است؛ به‌عنوان نمونه، هم زرتشت و هم مانی و هم مزدک، زاهدانی اخلاقی و درون‌گرا بوده‌اند و فرهنگ پند و اندرز عصر ساسانیان، که متأثر از گفتارهای اخلاقی بزرگمهر است، نشانه‌های عرفانی دارد و بیش از فلسفه، به حکمت پرداخته است؛ بنابراین، اندیشهٔ درون‌پرداز و زاهدانه در لایهٔ زیرین فرهنگ مزدیسنايي و زرتشتی نیز وجود داشته است. در نخستین انگارهٔ «مدینه فاضله در تمدن اسلامی» که فارابی طرح‌ریزی کرده است، هدف انسان کامل، کسب فیوضات الهی و کمال معنوی است، نه فراهم کردن مال و منال و اسباب و آلات آسایش؛ بنابراین، اگرچه سراسر فلسفه عملی ایرانیان بر «عدالت» تأکید دارد، لیکن، شرح این عدالت بیشتر در بسط اخلاق حسنهٔ حاکم و امیر و نصیحت به خیر و توجه به تعالی روح است. به عبارت بهتر، از نظر آنان، رکن اصلی مدینه فاضله، بازیگر سیاسی تصمیم‌گیر است که نخست می‌باید وی اصلاح شود تا مدینه فاضله محقق شود (محمدیان و ضرغامی، ۱۳۹۶، ۶۲). در عین حال، هیچ‌یک از حکیمان ایرانی، رهنمودی عملی برای توسعه عدالت نشان نمی‌دهند. اندرزنامه‌نویسی، متداول‌ترین شکل نقد قدرت در فرهنگ سیاسی تاریخی ایران بوده است که خطاب به پادشاهان و امیران برای پند و اندرز به آنان نگاشته می‌شد (بستانی، ۱۳۹۳، ۱۳۹).

از سوی دیگر، تا پیش از انقلاب مشروطه و حتی پس از آن، در ایران، همواره حکومت، متمرکز و ساختار سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی، بسیط بوده و مردم، بیشتر از دایرهٔ تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی به‌دور بوده‌اند. ضمن اینکه تنوع قومی و فرهنگی و اختلافات مذهبی و زبانی موجود در ایران نیز این الگوی حکمرانی را تداوم بخشیده است. این نظام حکمرانی در طول تاریخ از سوی نهادهای مذهبی، اندیشه‌های عرفانی، شعر، و ادبیات، تقویت می‌شد و مشروعیت می‌یافت. تاجایی که اندیشمند عارف و زاهدی همچون امام محمدغزالی، سلطان را ظل‌الله می‌دانست و پیروی از او را فریضه الهی می‌انگاشت. عارفان، شیوخشان را سلطان‌العارفین و شاه نعمت‌الله می‌دانستند و رابطه اطاعت و سرسپردگی بی‌چون‌وچرای سالک طریقت از پیر و مراد دست‌کم به‌لحاظ صوری- بسیار شبیه رابطهٔ شاه و رعیت است و درک محضر مرشدان عرفانی، بخشی از سیر و سلوک عارفانه به‌شمار می‌رفته است. به‌طورکلی، الگوی قدرت سنتی در ایران، رابطه‌ای مبتنی بر اطاعت از بالا به پایین بوده که با مفاهیم اسطوره‌ای و مذهبی آمیخته بوده است (بشیری، ۱۳۸۱، ۲۹). چنین رابطه‌ای، چنان مشروعیت سیاسی‌ای به حاکم می‌بخشیده است که هرگونه رقابت در زندگی سیاسی را امری غیراخلاقی و غیردینی قلمداد می‌کرده است؛

۵. در جغرافیای فرهنگی ایران، به‌ویژه از دوره هخامنشیان به‌بعد، دین همواره با نظام حکمرانی

آمیختگی زیادی داشته است؛ به گونه‌ای که از دوره هخامنشیان به بعد، یک طبقه جدید به طبقات اجتماعی اضافه شده بود که در ساخت فرهنگ سیاسی ایران در دوره‌های بعد، تأثیر زیادی داشته است. این گروه، مغ‌ها بودند که به اداره و تبیین قوانین مذهبی، قربانی کردن، تعبیر خواب، تعیین ایام سعد و نحس، و شرکت در مراسم تاج‌گذاری می‌پرداختند و این حاکی از نفوذ تدریجی مذهب در ساختار قدرت بود. به‌ویژه پس از به‌قدرت رسیدن داریوش، این وضعیت، دچار تغییری شد و از دوره خشایارشا، مذهب و فرهنگ، کاملاً تحت تأثیر مغ‌ها قرار گرفت؛ به گونه‌ای که خشایارشا در کتیبه بیستون عنوان می‌کند که من به کمک اهورامزدا توانستم بر دشمنان غلبه کنم و همه را مجبور کردم که به اهورامزدا اعتقاد داشته باشند (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۳، ۴۶). مغ‌ها در این دوره با توجه به نفوذی که داشتند، می‌توانستند در طبقه دوم قرار بگیرند و طبقات بعدی، کشاورزان، پیشه‌وران، و کارگران بودند. پس از هخامنشیان، سلاطین اشکانی از دین خاصی حمایت نکردند و این مسئله، خشم روحانیون زرتشتی را برانگیخته بود؛ بنابراین، فارس‌ها و روحانیون زرتشتی، علیه اشکانیان شوریدند و به همین دلیل، انوشیروان که کلیددار آتشکده زرتشتیان بود، آن‌ها را به بی‌دینی در برابر تمدن نیاکان متهم کرد و قدرت را از دست آن‌ها خارج ساخت. در دوره ساسانیان، دین و سیاست کاملاً به هم پیوند داده شدند و برای نخستین بار در تاریخ ایران، دین تا جایی در دستگاه حکمرانی نفوذ کرد که اردشیر بابکان اذعان نمود که تخت و آتشگاه از یکدیگر جدایی‌ناپذیرند؛ به گونه‌ای که در دوره ساسانیان به تدریج روحانیت در جایگاه طبقه نخست اجتماعی قرار گرفت. از پس از ورود اسلام به ایران تا دوره معاصر نیز همچنان دین در صحنه حکمرانی و دستگاه حکومتی به‌صورت پررنگ یا کم‌رنگ وجود داشته است و این روند در سده معاصر نیز به گونه‌ای پررنگ وجود داشته است. به‌طوری‌که رهبران دینی همواره به‌مثابه یکی از نیروهای مهم و مؤثر سیاسی در جغرافیای سیاسی ایران مطرح بوده‌اند (مصلی‌نژاد، ۱۳۹۳، ۱۱۶)؛ از این رو، در فرهنگ سیاسی ایران با توجه به تلفیق دین با قدرت، امکان توزیع آن در قلمرو سرزمینی و نقش‌آفرینی بیشتر نهادهای غیرحاکمیتی کمتر فراهم بوده است. ضمن اینکه نقش‌آفرینی دین در قلمرو قدرت سیاسی موجب شده است که در فرهنگ سیاسی ایران، قدرت سیاسی، ماهیت فره‌ایزدی و قدسی پیدا کند؛

۶. یکی دیگر از آموزه‌های فرهنگی ایران که در کالبد جغرافیایی ایران ریشه دارد، عدالت و دادگری است که ریشه ژرفی در هویت ایرانی دارد. در واقع، تفاوت در بهره‌مندی از مواهب طبیعی در مناطق مختلف فلات ایران، یکی از عواملی بوده است که حکومت حاکم را به‌مثابه نقطه ایجاد عدالت، از اهمیت خاصی برخوردار کرده است. در این زمینه، در اساطیر تاریخی و در متون و

کتیبه‌های ایران باستان بارها در مورد ویژگی‌های پادشاه، به‌ویژه عدالت و دادگری، سخن به میان آمده است و دلیل انتخاب دیاکو به‌عنوان نخستین پادشاه ملی ایران، همین عنصر دادورزی و عدالت بوده است (رضایی راد، ۱۳۷۹، ۲۹۹). حتی عمران و آبادانی در ایران باستان در پیوند ناگسستنی با عدل پادشاهان بود؛ به‌گونه‌ای که در اندیشه ایرانشهری، دنیا عرصه نامتناهی بین نیروهای خیر و شر بوده است و این نبرد، سرانجام با پیروزی خیر و شکست نیروهای اهریمنی به‌دست فرمانروایان دادگر در این دنیا به‌پایان می‌رسد (نقیب‌زاده و ایزدی، ۱۳۹۵، ۸۱۰). برخی از طرفداران سوسیالیسم در ایران، «مزدکیان» را پیشکسوت اندیشه سوسیالیسم می‌دانند. از دیدگاه مزدک، خداوند، ارزاق را در روی زمین آفرید که مردم آن‌ها را میان خود به‌طور برابر قسمت کنند و کسی از دیگری بیشتر نداشته باشد (راوندی، ۱۳۷۴، ۶۴۹). علاوه‌بر مزدکیان، در نهضت‌های فکری، دینی، اجتماعی، و سیاسی دیگر در فلات ایران (مانند قرامطه، سربداران، و اسماعیلیان) نیز گرایش‌های عدالت‌خواهانه با تعبیر سوسیالیستی آن ارائه شده است که از آن‌ها می‌توان به‌عنوان بستر و مبانی اندیشه‌ها و روش‌های آمایش‌ساز دوران معاصر یاد کرد. در قالب اندیشه‌های دینی، ظهور نظام اشتراکی و تأمین نیازهای اولیه، تقدس داشته و محترم بوده است. در دوره اسلامی نیز شاید یکی از دلایل روی آوردن ایرانیان به مکتب تشیع، آموزه‌های قوی عدالت و دادگری در این مذهب بوده است.

تاریخ پسا و پیشاسلامی در قالب نام‌ها و آثار، گویای تداوم چنین خواست فراگیری بوده است. طرح مفهوم فرمانروای دادگر در قالب خداینامه‌ها، اندرزنامه‌ها و سیاست‌نامه‌ها و نام‌هایی همچون کاوه آهنگر، مزدک، انوشیروان، گرایش ایرانیان به امام علی (ع) و معرفی عدالت به‌عنوان یکی از اصول مذهب تشیع، و اعتقاد به موعود برپاکنده عدالت، بازتابی از همین ویژگی بوده است (کاویانی راد و تهامی، ۱۳۹۲، ۱۱۶). دادگستری و راست‌کرداری، عناصر قوام‌بخش اندیشه و پندار بسیاری از بزرگان گستره ادبیات و فرهنگ ایران بوده که خود، برخاسته از سنت‌های جغرافیای فرهنگی ایران است؛ بنابراین، مفهوم عدالت در تاریخ اندیشه سیاسی این کشور اهمیت خاصی داشته است؛ به‌گونه‌ای که از مفاهیم بنیادین فلسفه‌های سیاسی قدیم و اندیشه‌های سیاسی جدید بوده است. از این‌رو، فرد و سلسله‌ای که قدرت را در راستای تحقق عدالت قرار دهد، مورد تکریم بوده است. در سده اخیر نیز در ادبیات هنر و آثار روشنفکران ایرانی، افکار سوسیالیسم و مخالفت با اقتصاد آزاد و سرمایه‌گذاری خصوصی بیش از هر ایده دیگری ترویج شده است؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از نویسندگان ایرانی از تبار روشنفکران معاصر، همواره از محرومیت روستاییان و کارگرهای زیردست و ظلم فئودال‌ها و صاحبان سرمایه سخن رانده‌اند. در نقطه

مقابل، تمرکز اعمال اراده در سطح حکومت و ساختارهای سیاسی، موجب شده است که سطح مدارا و هم‌فهمی در حکومت و مردم کاهش یابد. بر اثر ظهور این نوع فرهنگ سیاسی، خویش‌داری نیروها در مقابل جریان‌های مخالف، بسیار ضعیف است (سریر القلم، ۱۳۸۶، ۲۰). به‌طورکلی، جمع بستن میان اسلام، ناسیونالیسم، مارکسیسم، و سرمایه‌داری در ایران همواره به‌عنوان یک تضاد بالفعل در توسعه مطرح بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

همان‌گونه که پیشتر مطرح شد، جغرافیای طبیعی فلات ایران، نقش مهمی در هدایت و زمینه‌سازی گرایش‌های دینی مردم ایران داشته است. کالبد جغرافیایی فلات ایران به‌دلیل تمایز از سرزمین‌های اطراف و دارا بودن حصارهای طبیعی مستحکم، زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت فرهنگی منسجم و مشخصی در درون خود بوده است؛ به‌گونه‌ای که ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی این حوزه، نقش مهمی در ظهور ویژگی‌های متمایز در فرهنگ ساکنان فلات ایران، به‌ویژه در دین آن‌ها داشته است. ضمن اینکه مخاطرات و سوانح محیطی موجود در فلات ایران نیز در ظهور و قوام برخی از اندیشه‌ها و آموزه‌های دینی و مذهبی مردم این سرزمین، نقش مهمی ایفا کرده است. اصولاً یکی از کارکردهای دین، پاسخ‌گویی به نیازها، مشکلات و مسائل موجود در جامعه است و بدیهی است که بخشی از معضلات و مشکلات موجود در جامعه نیز از درون کالبد طبیعی یک فضای جغرافیایی سرچشمه می‌گیرد و بخشی از آموزه‌ها و راه‌حل‌های ارائه‌شده توسط ادیان نیز در راستای رویارویی با مخاطرات محیطی است.

در این راستا، همان‌گونه که پیشتر گفته شد، بسیاری از آموزه‌های دینی در ایران در ارتباط نظام‌مند با ابعاد طبیعی فلات ایران قرار داشته است. به‌عبارت بهتر، مظهر و فرایندهای مذهبی و دینی در ایران، مستقیم، یا غیرمستقیم، برگرفته از داده‌های اقلیمی، توپوگرافیک، و ژئومورفولوژیک فلات ایران بوده است؛ به‌عنوان نمونه، براساس آنچه مطرح شد، استقبال از مذهب تشیع و تداوم و رسمی شدن آن در دوره صفویه نیز کاملاً به محتوای طبیعی - اکولوژیک سرزمین ایران، به‌ویژه منطقه آذربایجان مربوط بوده است. به‌عبارت دیگر، اگرچه مذهب تشیع تا پیش از صفویه نیز در ایران وجود داشت، اما رسمی شدن آن و به‌دست آوردن بار سیاسی توسط آن، در یک محدوده جغرافیایی دارای استحکام طبیعی مناسب، یعنی آذربایجان و اردبیل رخ داد و ویژگی طبیعی این فضا از لحاظ ژئومورفولوژیک، امکان تداوم حیات و جلوگیری از سرکوب آن توسط نیروهای سیاسی-مذهبی مخالف را فراهم کرد. به‌طورکلی، از حیث جغرافیای تاریخی، حوزه شمالی فلات

ایران، به‌ویژه حوزه شمال شرق و شمال غرب، همواره مبدأ نواندیش‌های دینی، مذهبی، و زبانی در چارچوب تفکر کلان اسلامی بوده است؛ بنابراین، وجود چنین ویژگی‌هایی، نماد اثرگذاری ابعاد طبیعی فلات ایران بر نمادهای فرهنگی، به‌ویژه دین و زبان است.

فصلنامه علمی - پژوهشی

۹۹

جستاری در شناخت
ابعاد بوم‌شناختی ...

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۵). درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران. تهران: نشر قومس.
- اعظمی، هادی؛ زرقانی، هادی و حمیدی، مسعود (۱۳۹۳). بررسی ساختار فضایی قدرت سیاسی در ایران باستان، فصلنامه ژئوپلیتیک، ۱۰(۳۳)، ۵۹-۳۷.
- افضلی، رسول؛ و کیانی، وحید (۱۳۸۹). تبیین جایگاه روش‌های اثباتی و فرااثباتی در مطالعات جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک. فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۴۲(۷۲)، ۱۲۰-۱۰۳.
- آل‌غفور، محمدتقی (۱۳۸۰). خاستگاه فرهنگ سیاسی ایران معاصر. فصلنامه علوم سیاسی، ۴(۱۶)، ۶۰-۳۵.
- بستانی، احمد (۱۳۹۳). اندیشه سیاسی ایران شهری در دوره اسلامی. دو فصلنامه پژوهش سیاست نظری، ۱۵، ۱۵۵-۱۲۱.
- بشیری، حسین (۱۳۸۱). موانع توسعه سیاسی در ایران. تهران: انتشارات گام نو.
- بی‌من، ویلیام (۱۳۸۱). زبان، منزلت و قدرت در ایران (مترجم: رضا مقدم‌کیا). تهران: نشر نی. (تاریخ اصل اثر ۱۹۸۶).
- پورداود، ابراهیم (۱۳۵۴). گاتاها: سرودهای زرتشت. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- توفیقی، حسین (۱۳۸۴). آشنایی با ادیان بزرگ. تهران: سمت.
- تولایی، نسرین (۱۳۸۲). نقش مذهب در شکل‌گیری فضاها و جغرافیایی. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ۱۸(۲)، ۷۳-۶۲.
- ثلاثی، محسن (۱۳۸۹). جهان ایرانی و ایران جهانی. تهران: نشر مرکز.
- جردن، تری؛ و روانتری، لستر (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر جغرافیای فرهنگی (مترجم: محمد سلیمانی، و سیمین تولایی). تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات. (تاریخ اصل اثر ۱۹۸۶).
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی ایران. تهران: سمت.
- راد، فیروز (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی توسعه فرهنگی. تهران: انتشارات چاپخش.
- راوندی، مرتضی (۱۳۷۴). تاریخ اجتماعی ایران (جلد اول). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- رضاقلی، علی (۱۳۷۱). جامعه‌شناسی خودکامگی، تحلیل جامعه‌شناختی ضحاک ماردوش. تهران: نشر نی.
- رضایی‌راد، محمدرضا (۱۳۷۹). مبانی اندیشه سیاسی در خرد مزدایی. تهران: انتشارات طرح نو.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۳). زمینه‌های فرهنگ‌شناسی: تألیفی در انسان‌شناسی فرهنگی و مردم‌شناسی. تهران: انتشارات عطار.
- روشه، گی (۱۳۶۷). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی: کنش اجتماعی (جلد اول) (مترجم: هما زنجانی‌زاده). مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی. (تاریخ اصل اثر ۱۹۷۲).
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۶). عقلانیت و آینده توسعه بافتگی در ایران. تهران: مرکز مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- شکویی، حسین (۱۳۸۳). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا (جلد اول). تهران: انتشارات گیتاشناسی.

فصلنامه علمی - پژوهشی

۱۰۰

دوره دهم
شماره ۱
زمستان ۱۳۹۶

- فرای، ریچارد (۱۳۸۸). عصر زرین فرهنگ ایران (مترجم: مسعود رجب‌نیا). تهران: سروش. (تاریخ اصل اثر ۱۹۸۸).
- کامران، حسن؛ افضل، رسول؛ و تاجدوزیان، حمید (۱۳۹۱). تحلیل ژئوپلیتیکی جایگاه جغرافیایی فرهنگی در روابط جمهوری اسلامی ایران و ایالات متحده از منظر سازه‌انگاری. فصلنامه جغرافیا، ۱۰(۳۴)، ۲۵-۴۵.
- کاوایانی راد، مراد (۱۳۸۳). بنیادهای جغرافیایی فرهنگ ایرانی. فصلنامه مطالعات راهبردی، ۸(۲۷)، ۸۱-۱۰۳.
- کاوایانی راد، مراد؛ و تهامی، مرتضی (۱۳۹۲). نسبت ادراک محیطی با آموزه‌های دینی مطالعه موردی گاتهای اوستا. فصلنامه جغرافیا، ۱۱(۳۸)، ۲۴۳-۲۵۹.
- کرین، هانری (۱۳۸۳). روابط حکمت اشراق و فلسفه ایران باستان (مترجم: احمد فردید، و عبدالمحمید گلشن). تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. (تاریخ اصل اثر: ۱۹۴۶).
- کرنک، مایک (۱۳۸۳). جغرافیای فرهنگی (مترجم مهدی قره‌خلو). تهران: سمت. (تاریخ اصل اثر ۱۹۹۸).
- لشگری تفرشی، احسان (۱۳۹۶). مقایسه اثرات تاریخی قلمروهای فرهنگی هلال خصیب و یونان باستان در چارچوب نظریه سازه‌انگاری. فصلنامه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۱۷(۴۵)، ۵۱-۷۱.
- لشگری تفرشی، احسان؛ و احمدی، سیدعباس (۱۳۹۵). اصول و مبانی جغرافیای فرهنگی با تأکید بر جغرافیای فرهنگی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- مالینوفسکی، پرونیلا (۱۳۷۹). نظریه‌ای علمی درباره فرهنگ (مترجم: عبدالمجید زرین قلم). تهران: گام نو. (تاریخ اصل اثر: ۱۹۴۴).
- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۰). دموکراسی و هویت ایرانی. تهران: نشر کویر.
- محمدی ملایری، محمد (۱۳۷۴). فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی. تهران: انتشارات توس.
- محمدیان مصمم، حسن؛ و ضرغامی، سعید (۱۳۹۶). خاستگاه تفکر آرمانی و آرمانشهرها در دو مهد عظیم تمدن شرق و غرب (ایران و یونان). فصلنامه مطالعات مدیریت شهری، ۹(۲۹)، ۵۵-۶۶.
- مصلی‌نژاد، عباس (۱۳۹۳). سیاست‌گذاری ساختار قدرت در ایران (چاپ سوم). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مومنی، مصطفی (۱۳۸۳). رویکرد جریان دیالکتیکی روابط دین و محیط: مدل بوخوم، بحثی در جغرافیای جهان بینی. مجموعه مقالات دهمین کنگره جغرافیایی ایران (صص ۴۳-۵۶)، انتشارات دانشگاه امام حسین (ع)، تهران، ایران.
- مهدوی، مسعود؛ و احمدی، علی (۱۳۹۰). جغرافیای فرهنگی؛ تبیین نظری و روش‌شناختی؛ کاربرد در مطالعات نواحی فرهنگی. فصلنامه مطالعات فرهنگ - ارتباطات، ۱۲(۱۳)، ۱۵۵-۱۸۳.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۷). تأمل در مفاد قلمرو و ساخت فرهنگ ایران. در تعریف فرهنگ ایرانی (به کوشش حسین سرفراز) (صص ۱۷۹-۱۹۸)، نشر آگاه، تهران، ایران.
- نقیسی، رسول (۱۳۸۷). چند ملاحظه انسان‌شناسانه در باب فرهنگ ایران. در تعریف فرهنگ ایرانی (به کوشش حسین سرفراز) (صص ۲۳۳-۱۱۹)، نشر آگاه، تهران، ایران.

تقیب‌زاده، احمد؛ و ایزدی، امیرمحمد (۱۳۹۵). مقایسه مبانی مشروعیت در دولت‌های هخامنشی و ساسانی. فصلنامه سیاست، ۴۶(۳)، ۸۱۵-۷۹۷. doi: 10.22059/JJQ.2016.59184.۷۹۷-۸۱۵

Lorimer, H. (2008). Cultural geography: Non-representational conditions and concerns. *Progress in Human Geography*, 32(4), 551-559. doi: 10.1177/0309132507086882

Park, C. C. (2002). *Sacred worlds: An introduction to geography and religion*. London: Routledge.

Stump, R. W. (2008). *The geography of religion: Faith, place, and space*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers.

Tolia-Kelly, D. P. (2011). The geographies of cultural geography II. *Progress in Human Geography*, 36(1), 135-142. doi: 10.1177/0309132510393318

فصلنامه علمی - پژوهشی

۱۰۲

دوره دهم

شماره ۱

زمستان ۱۳۹۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی